

Ігор Срібняк

НАЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ РАШТАТ (НІМЕЧЧИНА) У 1915-1917 рр.

У статті проаналізовано специфіку національно-організаційної та культурно-просвітницької діяльності полонених вояків-українців зі складу царської армії, які утримувались у таборі Раштат. Відтворено особливості роботи табірних осередків, а також систему комунікації «табір – робітничі команди».

Ключові слова: табір, полонені, Раштат, культурно-освітня робота, Союз звільнення України.

До однієї з перших спроб наукової розробки цієї проблеми слід віднести ґрунтовну розвідку О. Терлецького¹, якого було делегованого СВУ до табору Раштат. У своїй монографії він поставив перед собою завдання «дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі» (всі в Німеччині. – *авт.*), від початку просвітньої роботи до лютого-березня 1918 р., коли з числа колишніх таборян були скомплектовані перші українські відділи, на основі яких почалося творення «Синьожупанної» дивізії.

Цей задум автора був реалізований лише почасти – хоча його праця мала складатися з трьох томів (по одному про кожен табір), світ побачив лише перший том дослідження – про українську громаду в Раштаті; інші два табори – Вецляр і Зальцведель – так і не дочекались на свого дослідника. Книга О. Терлецького була написана з використанням широкого кола джерел – протоколів, звідомлень, канцелярських книжок, кореспонденції різних товариств та організацій української громади табору Раштат, ставши фактично єдиним синтетичним дослідженням, в якому було достатньо повно проаналізовано всі прояви життєдіяльності полонених українців у згадуваному таборі.

Але майже столітня відстань з моменту її написання спонукає сучасних дослідників наново звернутися до даної проблеми, тим більше, що останнім часом до наукового обігу потрапляє все більше документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), де, зокрема, зберігається фонд № 4406 табору Раштат. У полі їх уваги – видання таборового часопису «Розсвіт»², національно-освідомлююча діяльність СВУ у цьому таборі³ та деякі інші сюжети.

Раштат (Rastatt) посідав цілком особнє місце в історії розвитку українських громад у таборах військовополонених українців царської армії в Німеччині. Він був першим і до жовтня 1915 р. єдиним українським табором, в якому Берлінська централь СВУ розпочала культурно-просвітню роботу серед полонених. Концентрація полонених українців у Раштаті почалась у перших числах травня 1915 р., при чому вже на 12 травня їх чисельність у таборі становила близько 3000 чол.⁴ Хоча у таборі мали

© Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

бути зібрані лише українці («малороси» – як вони самі себе називали), до Раштату потрапили росіяни з українських земель й В'ятської губернії, поляки та євреї. Це сталося внаслідок зголошень до Раштату полонених не за національним принципом, а за територіальною ознакою, через, власне, їх майже повну необізнаність з самим терміном «Україна».

Характеризуючи перших мешканців табору, слід відзначити, що широкий загал полонених був переважно неписьменним, а невеликий відсоток грамотних мав у своїй більшості початкову освіту. Інтелігенція була майже відсутня, серед неї нараховувалося лише кілька осіб, що співчували українській справі. І хоча маса полонених розуміла свою відмінність від великоросів, це було швидше інстинктивне відчуття своєї власної окремішності. Русифікація, що відбулася повз їх розум і волю – як «даність» згори, доволі відчутно позначилася на полонених, вони намагалися уникати спілкування українською мовою (хоча потаємно тягнулися до неї – бо це нагадувало їм далеку батьківщину). Але й російською мовою вони не володіли добре, а розмовляли на дивному діалекті, власне мішанці з російських та українських слів.

Надзвичайно сильною серед полонених була віра у військову могутність Російської імперії та боязлива повага до її самодержця. Таке становище пояснювалося наявністю серед полонених досить значного відсотка (понад 300 чол.) підпрапорщиків (унтер-офіцерів), які у переважній більшості обстоювали «руський патріотизм» й міцно трималися віри в «царя і отечество». Полонені не відчували себе українцями, і це великою мірою ускладнювало налагодження культурно-освітньої роботи в таборі. Одночасно широкий загал полонених відверто вороже ставився до німецької військової влади – траплялося, що окремі вояки навіть відмовлялися приймати хліб, надісланий з Росії за посередництва червонохресних організацій, бо вважали його подарунком від німців. Так само більшість полонених ухилялися відвідувати лекції з історії України, бо були переконані, що там пропагується ідея про «відірвання України від Росії», про перехід України під владу німецького цесаря і т. ін.⁵

Єдине, що гуртувало всіх полонених, була думка про землю. Саме на цьому ґрунті серед полонених відчувалася й опозиція до російського царату, а дехто мав і відверто антимонархічні погляди щодо вирішення суспільно-політичних проблем. Проте лише одиниці вважали, що тільки військова поразка Росії та постановня самостійної України може рішуче змінити на краще становище українського народу.

Для організації просвітньої роботи в Раштаті Берлінська централь СВУ відрядила до табору двох представників: П. Бензю і О. Початка – українців з Наддніпрянської України. В якості перекладача їм допомагав студент-буковинець І. Райлян. 12 травня 1915 р. вони прибули до табору й розпочали свою діяльність з відвідування двох блоків, де на той час перебувало біля 2000 полонених (Раштат був поділений на 10 частин (блоків) по 10 бараків у кожній). У своїй масі полонені поставилися до цього нейтрально: лише один полонений звернувся до членів делегації СВУ з проханням дати для читання «Кобзар» Т. Шевченка та «Ілюстровану історію України» М. Грушевського. Інші полонені висловлювали лише незадоволення станом харчування у таборі.

І коли у цих обставинах члени делегації виступили з гаслом самостійності України – це мало цілком негативні наслідки. Маса не наважувалася йти на «зраду» російському цареві, підтримуючи українську справу – справедливо очікуючи репресій з боку російського уряду після свого повернення додому. Як відзначав О. Терлецький – «загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табір»⁶. Це почуття підказувало полоненим відразу визначити своє вороже ставлення до української агітації в таборі, щоб не наражати на небезпеку себе і свої родини, тим більше, що підпрапорщики дуже швидко зорієнтувалися у цій ситуації та вирішили розпочати рішучу боротьбу з проголошеними делегацією СВУ національно-визвольними гаслами.

Делегатів СВУ було визнано «німецькими агентами», а їх діяльність у таборі – пропагандою, спрямованою на послаблення Росії, а поширення українських книжок – небажаною справою. Підпрапорщики, які займали у таборі привілейоване стано-

вище (рішенням німецької комендатури їх було звільнено від усіх робіт та зроблено старшими у блоках та бараках), а за ними й переважна більшість полонених почала відмовлятися від співбесід з членами делегації через те, що вони спілкуються з ними українською мовою. Чорносотенці почали залякувати людей, поширюючи різні чутки про майбутні кари українцям; записували числа (номери) тих полонених, що співпрацювали з делегацією СВУ – з тим, щоб пізніше передати російській владі; декому з полонених навіть погрожували смертю. Підпрапорщики відбирали у полонених й знищували українські книжки, надсилали до німецької комендатури вигадані доноси на прихильників українства⁷.

Таким чином, широкий табірний загал підпав під вплив «чорної сотні» – полонені намагалися уникнути будь-яких контактів з членами делегації СВУ. Здавалось би, що за таких умов неможливі ніякі прояви української самостійницької думки, але у таборі знайшлося кілька осіб, що почали свідомо співпрацювати з делегацією СВУ, у т. ч. – полонені П. Яременко і О. Полуботок. Проте, незважаючи на нейтрально-вороже або навіть різко негативне ставлення вояків до делегації СВУ, П. Бензя, О. Початок та нечисленний гурток їх прихильників з числа полонених продовжували виконувати своє нелегке завдання у таборі. Їх зусиллями було засновано курси для неписьменних, які відвідувало близько 100 чол. У бараках влаштувалися бесіди на політичні теми. Але терор «чорної сотні» був настільки всеохоплюючий, що вже через тиждень курси припинили свою діяльність внаслідок відсутності учнів. Разом з тим чисельність полонених у таборі все збільшувалась і на 16 травня дорівнювала вже 7000 чол.

За таких умов робота зводилася лише до читання рефератів, співбесід та поширення у таборі українських книжок – зрозуміло, що ці заходи не могли дати значних позитивних наслідків. Український актив табору розраховував організувати хор й театр – але дуже обмежена кількість прихильників української справи (у кожному блоці на 600-700 полонених нараховувалося лише 4-10 свідомих українців) не дозволяла здійснити і цей задум.

До того ж не припинялась розкладова робота унтер-офіцерів, які використовували будь-який привід для залякування полонених. Навіть приїзд до табору з оглядовою ціллю урядовця військового міністерства Німеччини капітана фон Люберса у кінці травня 1915 р. вони використали для поширення чуток про те, що німці у скорому часі планують вислати свідомих українців на протиросійський фронт. Це призвело до чергової хвилі антиукраїнських виступів – з деяких блоків довелося забрати всі українські книжки з тим, щоб врятувати їх від знищення. Наслідком шаленого тиску «чорної сотні» стало те, що кілька свідомих українців, щоб позбутися ворожого оточення, добровільно виїхали з табору на сільськогосподарські роботи.

Делегація кілька разів зверталася до комендатури з проханням про переведення відвертих чорносотенців до російських таборів, проте цей процес було розпочато тільки у серпні. Через це у червні з делегацією СВУ співпрацювало лише три полонені і, зокрема, Полуботок, зусиллями якого була здійснена невдала спроба створити драматичний гурток та підготувати виставу «Хазяїн» І.Карпенка-Карого. На нараді членів делегації від 12 червня, на якій обговорювалися подальші напрямки культурно-просвітньої роботи у таборі, саме полонені висловили справедливі дорікання представникам СВУ щодо недоцільності піднесення незрозумілих гасел для переважної більшості полонених (зокрема – агітації за самостійну Україну)⁸.

10 липня 1915 р. до Раштату з табору Шванебург було переведено 324 полонених українців. У цьому таборі, починаючи з травня 1915 р., просвітня робота з полоненими проводилася В. Левицьким, М. Іваницьким і В. Бахталовським. На цю подію делегація поклала великі надії, сподіваючись від «шванебургців» активної участі в національному житті Раштату. Проте, сталося навпаки – вже наступного дня під впливом чорносотенної агітації новоприбулі заявили, що вони не мають бажання вчитися й мати щось спільне з «цивільними» (тобто членами делегації СВУ). Тому

цю групу не було затримано в таборі та через кілька днів відряджено на роботи; до іншого табору виїхало також біля 100 чол. з числа унтер-офіцерів.

Ці події призвели до деякого угамування антиукраїнських елементів у таборі, проте ще не означали рішучих змін у настрої полонених. Про це свідчила повна невдача спроби концентрації всіх прихильників української справи (або, принаймні, байдужих) в одному блоці з тим, щоб провадити серед них роботу в більшому обсязі. Цей перерозподіл полонених по бараках було зроблено без врахування тих зв'язків, що єднали окремих полонених у бараках, через що він мав надзвичайно негативні наслідки. На прихильників українства чинилися справжні напади, два блоки ухвалили рішення про відмову від участі в будь-яких освітніх курсах, а сьомий блок твердо заявив німецькій владі про своє небажання бачити у себе членів делегації, наполягаючи у противному випадку на своєму переїзді до іншого табору.

Але поволі ця опозиція послаблювалася. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що делегації у серпні 1915 р. вдалось поліпшити харчування полонених. Крім того, німецька влада з приїздом до Раштату капітана Козака (що виконував функцію посередника між організованими українцями і комендатурою) почала значно прихильніше ставитися до української справи. Тоді ж за ініціативою О. Скоропис-Йолтуховського з числа 8 представників СВУ та двох перекладачів було засновано «Просвітній відділ Союзу Визволення України в Раштаті», головою якого було призначено О. Безпалка – народного вчителя з Чернівців, що мав певний досвід роботи, провівши кілька місяців у Фрайштадті. Крім П. Бензі та О. Початка до складу Просвітнього відділу СВУ увійшли М. Іваницький (українець з Сибіру, землемір за фахом), В. Бахталовський (народний вчитель з України) і В. Левицький (студент університету, перекладач); а також В. Мороз (студент Чернівецького університету), М. Мітієвський (українець з Наддніпрянської України) та Є. Гуцайло (народний учитель з Буковини)⁹.

Просвітній відділ СВУ почав регулярно (двічі на тиждень) проводити свої засідання, на яких його члени за наполяганням О. Безпалка поступово дійшли висновку про необхідність тимчасового припинення «самостійницької роботи» та уникнення проголошення гострих політичних гасел. Обґрунтованість цієї зміни тактики наочно підтвердив подальший перебіг подій у таборі. Так, уже 20 серпня 1915 р. було скликано перше загальне віче у великому залі табору, на якому були присутні біля 2000 чол. На вічі планувалося обговорити питання про поліпшення становища полонених у таборі та про значення освіти. О. Безпалко, який керував вічем, уникав навіть вживання слів «Україна», «самостійність», «українці» і т. ін., чим позбавив чорносотенців можливості висловити свої протести. Його промова була навіть зустрінута оплесками.

Поступово все більше таборян починають відвідувати реферати й курси, проте часто траплялися випадки, коли окремі полонені вважали за свій обов'язок заважати їх роботі вигуками й свистом. Але й такі вчинки полонених поволі припинялися, чимраз більший загальний гурутувався навколо різних викладів.

У кінці серпня 1915 р. у Раштаті була заснована перша табірна організація – «Суспільно-просвітнє товариство», до складу якого увійшли лише полонені. Одночасно виникло три «просвітні гуртки», що мали свій провід та нараховували від 12 до 30 чол. Потребами цих гуртків опікувалися члени «Просвітнього відділу СВУ». 30 серпня у таборі були створені т. зв. «бльокові комітети», до складу яких увійшли прихильні українській справі полонені. Вони обійняли провід у кожному блоці й бараку та були покликані запобігти випадкам дискримінації українських активістів.

31 серпня відбулося друге віче, на якому в своїй промові голова Просвітнього відділу СВУ змалював перспективи культурно-освітньої роботи, запропонувавши полоненим самим керувати її розвитком. О. Безпалко підкреслив, що полонені повинні самі подбати про себе. Ця заява підготувала ґрунт для проведення серед полонених виборів делегатів до «Центрального комітету» – загальнотабірного представницького органу всіх полонених. Після виборів О. Безпалком було піднесено питання про доцільність заснування у таборі «Кооперативної чайної спілки» (для чого було

обрано спеціальний комітет з шістьох полонених) та майстерні для артистичного промислу. Ще один комітет з числа полонених контролював діяльність магазину, що був організований німецькою комендатурою; крім цього, представники полонених мали право бути присутніми під час отримання їжі полоненими на кухні.

Результати віча стали першою значною поразкою чорносотенних елементів у таборі – у загальному настрої маси відбулися рішучі зміни – полонені все більше переконувалися, що просвітня робота проводиться лише для їх всебічного культурного розвитку, що організовані українці намагаються поліпшити становище полонених.

Обрання «Центрального комітету» (ЦК) у складі 18 чол. (по три особи від кожного блоку), який об'єднав діяльність всіх табірних організацій та був допоміжним органом «Просвітнього відділу СВУ», стало значною подією у житті табору, подією, що заклала наріжний камінь для всієї подальшої освітньо-організаційної роботи серед полонених. Як підкреслював О. Терлецький, ЦК виявив себе «дуже корисною організацією для дальшого розвитку громадського життя у таборі», установе – через яку до співпраці було притягнуто велику кількість полонених, «які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю». Це був той шлях, по якому «мала йти дальша робота в таборі, щоби притягти до себе масу, яка більш-менш індіферентно, а не вороже ставилася до української справи»¹⁰.

Доцільно дещо докладніше зупинитися на формах освітньо-організаційної роботи в таборі, започаткованої делегацією СВУ у травні 1915 р. Заснування значної кількості різних курсів та рефератів було передбачено планом роботи делегації з перших днів її перебування в Раштаті, проте їх проведенню не сприяла загальна ситуація у таборі. За три місяці делегація влаштувала проведення цілої низки рефератів і співбесід з полоненими на різні теми, зокрема про земельну справу в Україні, проблему політичної самостійності народів, про деякі аспекти економічного зв'язку України з Москвою, про платформу СВУ і т. ін.¹¹

Ці теми збирали невелику кількість полонених – число слухачів рідко сягало 100 чол. Як уже зазначалося, піднесення гасла політичної самостійності України викликало майже загальну опозицію полонених, проте й принесло певну користь у стратегічному відношенні. У таборі утворився невеликий (10-20 чол.) гурток полонених-однодумців, які регулярно відвідували всі виклади та брали активну участь у дискусіях. Таким шляхом з загальної маси полонених поступово виокремлювався осередок національно свідомих українців.

На початку липня 1915 р. делегація вважала за можливе розпочати цілу низку курсів (у тому числі і з німецької мови), проте цей проект довелось тимчасово відкласти внаслідок великої міграції населення табору та протидії «чорної сотні». Відіграла свою негативну роль і нестача великих бараків для проведення викладів. Тільки у другій половині серпня у таборі було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. Кількість слухачів на курсах була невеликою (8-12 чол.), але після першого віча їх чисельність почала збільшуватися. Значно жвавіше почали проходити реферати – під час обговорення питань суспільно-політичного спрямування (про боротьбу між собою суспільних верств населення, про виникнення та розвиток держав, про значення конституції та громадянські права, про окремі аспекти історії України та ін.) – збирали кожного разу біля 100 чол.

Велика увага приділялась розповсюдженню українських книжок серед полонених, хоча і тут справа ускладнювалася відсутністю бібліотеки. Книжки надсилалися до бараків та залишалися полоненим, але тут на заваді ставали підпрапорщики, які псували їх або розкидали по підлозі. Рух книжок став жвавішим у другій половині серпня, коли було відкрито бібліотеку. Так, за серпень з бібліотеки було випозичені 184 назви книжок (серед них найбільш популярними були «Кобзар» Т. Шевченка (159 чол.) і «Як жив український нарід» М. Грушевського (134 чол.)¹².

Підсумовуючи, слід відзначити, що ці обмежені прояви просвітнього життя в таборі спричинилися до формування світогляду окремих гуртків полонених, в яких

виразно декларувалася необхідність розв'язання земельного питання в Україні шляхом конфіскації поміщицьких і державних земель та підносилося питання про надання Україні широкої автономії чи, навіть, політичної самостійності. За три місяці до української справи приєдналося близько 150 чол., що було надзвичайно мало у порівнянні з загальною кількістю полонених у таборі (3863 чол. на серпень 1915 р.)¹³. Разом з тим, це співвідношення промовисто свідчить про те, який величезний обсяг роботи чекав український актив табору.

Перша доба розвитку культурно-освітньої роботи та національної думки в Раштаті – період майже безперервної кризи внаслідок того, що полонені негативно поставилися до української пропаганди в таборі. Хронологічно вона тривала три місяці – з середини травня до середини серпня 1915 р. Як виявилось, хоча до Раштату були зведені українці – вони не почували себе такими. Українська пропаганда здавалася їм штучно накинутою й цілком не потрібною. «Позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством». Замість цього у неї помічалась якась невиразна форма російської ідеології, Російська держава ідентифікувалася у неї з поняттям руського народу, при чому для українства тут, зрозуміло, не було місця. До того ж широкий загал полонених вважав українство «чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнено на те, щоби нашкодити Росії»¹⁴.

Отже, не дивно, що маса полонених, та ще й під впливом зрусифікованого унтер-офіцерства три місяці вороже ставилася до українства. Ця ворожнеча посилювалася і страхом перед військовою могутністю Росії на той час та негативним ставленням до німців, на землях яких і велась ця українська пропаганда. Невірно було обрано і методи роботи серед полонених, що майже повністю унеможливило діяльність делегації СВУ. І тільки з середини серпня, після відповідних змін у цьому напрямку, справа рушила з мертвої точки: влаштовано читання кількох курсів та викладів. Відбулося й початкове згуртування свідомих українців у «Просвітньо-суспільне товариство», а 31 серпня 1915 р. була створена загальнотабірна організація «Центральний комітет».

Серпневі події у таборі мали надзвичайно велике значення для подальшого розвитку національно-виховної та культурно-просвітньої роботи. Вони, власне, вирішили долю української справи у Раштаті. Проведення цієї роботи у таборі стало можливе за умов уникнення проголошення політичних та національних гасел. Ґрунтуючись на цій засаді, Просвітньому відділу СВУ вдалося заспокоїти полонених, проте це не означало, що їх було переконано у важливості української справи. В своїй основі маса полонених була пасивна й інертна, боротьба точилась між Просвітнім відділом (що діяв спільно з гуртком свідомих українців) і досить чисельним на той час осередком чорносотенців.

Деякий час українська громада табору проводила лише просвітню роботу, пов'язуючи свою діяльність з поліпшенням матеріального становища полонених. Тому зрозуміло, що програма віча від 12 вересня 1915 р. включала в себе: звіти про діяльність ЦК і Просвітнього відділу, справу харчування, вибори представників до Червоного Хреста, справу влаштування у таборі «робітні мистецтва» (майстерні) та вільні внесення. Такий порядок денний не давав можливості «чорній сотні» виступити з будь-якими протиукраїнськими промовами. Полонені бачили, що Просвітній відділ намагається поліпшити їхнє становище, допомагає заснуванню майстерні, в якій можна було б навчитися чомусь корисному¹⁵.

На вічах була повна свобода слова – всі, хто бажав, мали можливість без обмежень виступити російською мовою з власними думками, але побіч цих виступів все частіше виголошувалися промови українською мовою – щоправда в них були відсутні слова «Україна» і «українці». Отже, на думку полонених, можна було бути присутнім на вічі, не «зраджуючи» цим ні царю, ні «отечеству». Проте, все більше полонених призвичаювалися слухати українську мову, тим більше, що число присутніх на вічах доходило до 2000 чол. (з жовтня 1915 р. – до 3000 чол.), і в такий спосіб поступово «будилась національна свідомість у наших людей»¹⁶. На доказ цього можна навести

і той факт, що 12 вересня 1915 р. від трьох блоків до Просвітнього відділу було надіслано делегата з подякою за працю його членів у таборі.

Але найбільш корисним було те, що навколо Просвітнього відділу гуртувався чим раз чисельніший осередок полонених, які все більше переймалися українською справою та брали активну участь у просвітній та національній роботі. Саме за їх ініціативою (зокрема Національної секції) 27 жовтня 1915 р. скликається загальнотабірне віче, на якому було обговорено стан справ на окупованих центральними державами українських землях Холмщини. Полонені в своїй масі прихильно поставилися до необхідності відновлення на цих землях українських шкіл, проте на вічі мали місце і протиукраїнські виступи, що сталося внаслідок посилення агітації чорносотенців з приводу призначення Національною секцією нових старших бараків з числа прихильних українству людей. Але вже через кілька днів у настроях полонених відбулася зміна – коли 4 листопада ц. р. О. Скоропис-Йолтуховський наважився виступити перед полоненими з рефератом про самостійність України – учасники віча (близько 2000 чол.) спокійно вислухали його промову. Цілком схвально сприйняли полонені і два концерти (17 і 27 листопада), що були влаштовані на честь Т. Шевченка. У грудні можна спостерігати подальший поступ у цьому напрямку: під час перепису мешканців табору за національностями – українці вписувалися вже окремо від росіян.

Значною подією у житті табору став приїзд 9 жовтня 1915 р. до Раштату православного священика о. П. Катеринюка, який розпочав проведення молебнів – спочатку під відкритим небом, а потім у спеціально побудованій табірній церкві.

Починаючи з грудня 1915 р. просвітня й національна робота в таборі значно поширюється, полонені все активніше відвідують різні виклади і курси, реферати про необхідність набуття Україною статусу незалежної держави вже не викликають у них роздратування. Ці зміни у таборі уможливили заснування на початку лютого 1916 р. у Раштаті Української громади «Самостійна Україна»¹⁷.

Для з'ясування процесів, що мали місце у Раштаті, доцільно докладно зупинитися на організаційній побудові щойно заснованої Української громади. В першій фазі свого розвитку організаційне життя в таборі не мало виразних форм – виявляли своє існування лише «Суспільно-просвітне товариство» у складі 42 чол. та Центральний комітет з 30 членів, до компетенції якого входило вирішення справ, пов'язаних з харчуванням й побутом полонених, відрядженням їх на роботи та листуванням, скликанням віче. З часом значення ЦК підупадає внаслідок наявності в його складі інертних і навіть ворожих українській справі людей.

У вересні-грудні 1915 р. у таборі постали кілька організацій. Насамперед – «Суспільно-просвітне товариство» поділилося на дві частини: політичну (з 5 жовтня – національну) і соціальну секції. У кінці вересня заснувалася кооперативна «Чайна спілка», виникли блокові гуртки національної секції, було створено народний хор. 10 жовтня відбувся перший виступ артистичної секції, у листопаді зорганізувалася «Січова організація», у грудні – аграрна секція і редакційний комітет¹⁸.

Найбільш впливовою була національна секція, що уявляла з себе окреме товариство. «Тут гуртувалися [...] всі найкращі робітники в українській справі, й належати до цієї організації вважалось моральним обов'язком для свідомого українця»¹⁹. В статуті організації зазначалося, що її ціль «освідомити національно полонених українців і організувати їх», для чого секція має «уладити національний семінар, де [...] її члени дістануть національне виховання»; членом національної секції може «стати кожен українець, який визнає самостійність українського народу»²⁰.

З часом функції Національної секції збільшуються – її члени на своїх зборах вирішують питання висилки окремих полонених на роботи чи взагалі до іншого табору. З числа її членів було обрано і редакційний комітет (у складі 8 чол.) для видавництва табірної часопису, визначена назва часопису. Заходами секції були засновані відділи національної секції в блоках, що збільшило чисельність організації до 250 чол. (на грудень 1915 р.). Засідання національної секції відбувалися у Раштаті щопонеділка та п'ятниці. На них дискутувалися такі проблеми, як нація і національне, нації

пригноблені і пануючі, кому потрібна самостійність, що таке автономія, розвиток української національної ідеї²¹.

Соціальна секція складалася з членів української і російської соціал-демократичних партій та нараховувала у своєму складі від 21 до 70 чол. Її члени щотижнево збиралися на читання рефератів на суспільно-політичні теми. Впливу цієї секції на табірне життя майже не відчувалося внаслідок її малої чисельності й також того, що це була власне партійна організація.

Аграрна секція мала внутрішню структуру відповідну до територіального (губернського) поділу України. Існувало 11 «губерніальних» гуртків секції, які делегували до складу центрального правління по три своїх представники. Загальна чисельність організації на кінець 1915 р. становила 300 чол.

Товариство ім. М. Лисенка утворилося 31 січня 1916 р. шляхом об'єднання двох осередків культурного життя табору – народного хору (його перший виступ відбувся 3 листопада 1914 р.) і табірної оркестру. Поруч з товариством діяла артистична секція у складі 20 чол., що розпочала свою діяльність як гурток – підготовкою і проведенням літературного вечора 10 жовтня 1915 р., а в листопаді вже підготувала цілу низку театральних вистав, зокрема «Мартина Борулю», «Назара Стодолю», «Нахмарило», «Наймичку» та ін.²² Пізніше артистична секція реорганізувалася у Драматичне товариство ім. І. Тобілевича (Карпенка-Карого).

З прибуттям до табору скульптора М. Паращука 10 вересня 1915 р. у таборі була заснована різьбярська майстерня. Своє завдання він вбачав у тому, щоб «хоч трохи облекшити важке положення полонених; їм було скучно і вони не знали, як їм краще розпорядитись». Як зазначав М. Паращук у своєму особистому «дневнику» за 1914-1915 рр. – необхідно «було згуртувати полонених і навчити їх вирізувати різні вироби з дерева. Ціль: викликати в них і виховувати любов до краси, і навчити їх любові до рідного мистецтва». На загальнотабірному вічі М. Паращук повідомив полонених про мету свого приїзду та закликав бажаючих вступати на курси різьбярства, пообіцявши «навчити всіх охочих до такої роботи». Він не шкодував сил, щоб заохотити полонених до праці, але, як свідчить його запис в щоденнику від 11 вересня 1915 р., «знайшлися люди, які вирізування з дерева всіляких предметів почали вмішувати політику і т. д. Кожного, хто вирізував з дерева, почали вважати зрадником національної справи. Страшили людей судом, шибеницями і т. д. Се робили люди такі, що самі нічого не хтіли робити і від спання вже ледве ходили. [...] Доходило до того, що деякі божеволіли, боячись шибениці»²³.

Наприкінці вересня один з бараків було перероблено на школу-майстерню, в якій всі бажаючі мали змогу навчитися різьбярству. Відповідно до рівня майстерності кожного полоненого існував і розподіл праці: одні виготовляли форми-заготовки для тарілок, скриньок, інші – різьбили. Поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами – де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, мистецькими.

Високий мистецький рівень робіт полонених було відзначено спеціальною комісією Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату в середині листопада 1915 р. У щоденнику М. Паращука про це йдеться: «Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів. [...] Тепер моя робота йде знов до кращого. Учні приходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре»²⁴. До Паращука починають звертатися все більше і більше полонених з проханням прийняти до майстерні.

У листопаді 1915 р. різьбярська майстерня була реорганізована в «Українську кооперативну кустарну спілку» у складі 25 чол. (пізніше – 45-65 чол.). У грудні того ж року було ухвалено статут кооперативного товариства, до якого було внесено, зокрема, правила розподілу прибутків товариства з власної діяльності. Згідно зі статутом, частину чистого прибутку діставали члени Спілки відповідно до виконаної роботи; частина йшла до спільної каси товариства, правління якого потім поділяло ці гроші між членами Спілки відповідно до їх пайових внесків; частина йшла до та-

бірної каси німецької комендатури, за що Спілка отримувала необхідні матеріали й сировину для своїх потреб. Статут товариства надавав також більші права учителеві мистецтва, фахові вказівки якого, як зазначав М. Паращук, «мусять виконувати всі працюючі в робітні (майстерні. – *Авт.*) та поза нею і провідники кустарних робіт. Він входить до складу оціночної комісії і його голос є рішенням при оцінці кустарної вартості виробів»²⁵.

У січні 1916 р. товариство остаточно зорганізувалося й мало такі відділи (майстерні): різьбярства, малярства, малювання, моделювання, гончарства. Під керівництвом М. Паращука члени Спілки приймали діяльну участь у розмалюванні та різьбленні іконостасу табірної церкви. Багато зусиль витратив скульптор на влаштування у таборі в січні-лютому 1916 р. керамічної школи-майстерні, при чому щоб прискорити її відкриття М. Паращук разом з полоненими носив пісок, глину, мурував, рубав дрова і т. ін. І тільки після того, як М. Паращуку вдалося переконати табірну комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування майстерні та отримати від німців частину коштів, школа-майстерня розпочала свою роботу²⁶.

На цю подію відізвався табірний часопис, який повідомляв, що в майстерні силами полонених було виготовлено й обпалено 70 гончарських виробів, що внесло «живу струю в серця полонених. Стиль видержано при малюванні – український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життє, його духовий напрям»²⁷. Як зазначав проф. Д. Степовик – у формах та орнаменталі дзбанів, глеків, тарілок, куманців, сільничок і попільниць, що їх виробляли гончарі, ожили традиції українського гончарства. У цьому відношенні безперечно мистецьку вартість являє з себе декоративна тарілка з майстерні М. Паращука, що зберігається у приватній колекції М. і М. Лабуньків в Америці²⁸.

У різьбярській майстерні полонені виготовляли бандури, сопілки, церковні предмети (включно з люстрою, окладом Євангелії, деревками корогв і напестольним хрестом). Педагогічний такт М. Паращука, знання народного й професійного мистецтва, його особиста творча практика перетворили психологію багатьох полонених – недавно знудговані, роздратовані, залякані, відірвані від родини, вони стали тепер новими людьми, показували приклад іншим²⁹. У цей час у скульптора набула реальних форм ідея встановити в Раштаті і Вецлярі пам'ятники на братських могилах померлих українських полонених, тим більше, що провід українських громад таборів доручив М. Паращуку розробити проекти і виготовити їх макети.

На кооперативних засадах постала в таборі й «Кооперативна чайна спілка» (вересень 1915 р.), загальне зібрання членів (168 чол.) якої ухвалило статут товариства й основні напрямки діяльності³⁰. 25 вересня Спілка, маючи первісний капітал в обсязі 91,80 нім. мар., що був складений з 360 паїв, розпочала свою діяльність. І хоча початково операції Спілки були обмежені німецькою владою тільки торгівлею чаєм, солодощами й овочами (в таборі існував спеціальний магазин від комендатури), перший тиждень приніс 87 нім.мар. чистого прибутку, а за період з 1 жовтня 1915 р. до 1 лютого 1916 р. Спілка мала 3002 нім. мар. чистого прибутку. Успіх роботи Спілки призвів до збільшення її членів: в листопаді 1915 р. вона нараховувала 400 чол., а в січні 1916 р. вже 1190 чол. при 1357 нім. мар. загального пайового капіталу. Частину з цих сум правління Спілки щомісячно перераховувало на потреби табірних організацій або на гуманітарні цілі. Так, у жовтні 1915 р. 50 нім. мар. було передано на німецький Червоний Хрест, в грудні – 50 нім. мар. на раштатських сиріт і 25 нім. мар. – на табірну лікарню, у січні 1916 р. – 200 нім. мар. на табірну школу³¹.

Чисельно Чайна спілка була найбільшим товариством в таборі, відіграючи роль посередника між активістами і пасивною масою. Полонені мали можливість не тільки мати тут прибуток (хоч і невеликий), але й отримати практичні знання з кооперації та діловодства. Спільна робота у Спілці наближувала одне до одного різнополюсні елементи в таборі та сприяла поширенню у свідомості полонених національних почувань.

«Організація бльокових і бараків старших» – суто адміністративна установа – складалася з 100 чол. «старших бараків» і 10 чол. «старших блоків», завданням

якої було підтримання внутрішнього порядку в таборі. Вона підлягала німецькій адміністрації в таборі, проте самих «старших» призначала національна секція з числа прихильних українській справі людей.

Таким чином, на початок лютого 1916 р. у Раштаті існувало 12 національних організацій, що являли собою українську громаду табору числом близько 1200 чол. На чолі громади стояв Просвітній відділ, який діяв у порозумінні з президіями Національної й Соціальної секцій і творив т.зв. «Просвітній (учительський) гурток», уповноважений вирішувати широке коло внутрішньотабірного життя полонених³². Кожному з членів Просвітнього відділу було доручено одну чи кілька табірних організацій, бо полоненим «треба було показати, як відбуваються вибори по товариствах, як проводити дискусії, як вести протоколи, як укладати статuti і т. ін.»³³.

У грудні 1915 р. розпочалася підготовка до реформи в організаційному житті табору. Голова Просвітнього відділу О. Безпалко запропонував з'єднати всі організації в одне товариство, натомість Р. Перфецький уніс пропозицію здійснити реорганізацію української громади на дещо інших засадах. На думку останнього в таборі мала бути утворена «Генеральна рада» (своєрідний «парламент») і «Генеральна старшина» (уряд табору), а всі секції мали бути перетворені на автономні товариства з власними статутами.

29 січня 1916 р. «Учительський збір» ухвалив проект, відповідно до якого найвищою владою в таборі мала бути «Генеральна рада», що складалася з президій всіх організацій та членів Просвітнього відділу. Разом з тим, було ухвалено створити і «Генеральну старшину», що мала стати найвищим виконавчим органом та складатись з голів усіх організацій табору й двох референтів від кожного товариства.

9 лютого 1916 р. у великій викладовій залі зібралася перша Генеральна рада табору Раштат в числі 250 чол. та в присутності 500 чол. полонених й гостей – капітанів В. фон Любберса і Козака. Засідання відкрив полонений Кривусів, потім голова Просвітнього відділу О. Безпалко прочитав статут Української громади в Раштаті. Під час роботи ради було затверджено назву Громади – «Самостійна Україна», а її головою обрано полоненого Соломонова³⁴. Ця подія мала велике значення для розвитку громадського життя в таборі – на чолі Української громади стояв центральний орган, який був дійсно зв'язаний з усіма табірними інституціями і який спрямовував їх діяльність. Генеральна старшина складалася з голів всіх табірних організацій та членів Просвітнього відділу (загалом – 40 чол.), її головою призначався голова Просвітнього відділу³⁵.

Проте, слід відзначити, що фактично провідну роль у всіх царинах табірного життя у цей час зберігав, як і раніше, Просвітній відділ на чолі з О. Безпалком. Його склад зазнав значних змін: до Вецяря виїхали О. Початок і М. Митієвський, до Зальцведела – І. Райлян і В. Левицький; у вересні 1915 р. у Раштат прибули адвокат Р. Перфецький, скульптор-різьбар М. Паращук, письменник В. Пачовський, проф. О. Терлецький; у жовтні – о. П. Катеринюк; у листопаді – поет Б. Лепкий. Це збільшило чисельність Просвітнього відділу до 12 чол. Як вже підкреслювалося, члени Просвітнього відділу, вірні обраній тактиці уникнення проголошення політичних гасел, обмежувалися лише просвітньою роботою в таборі – «гуртуючи поволі коло себе свідомих українців, які потім могли бути помічні в просвітній і організаційній роботі»³⁶.

Саме цьому напрямку діяльності Просвітній відділ приділяв головну увагу, маючи на меті дати полоненим знання з різних областей науки й українознавства. Ця робота тривала з моменту заснування табору, але не отримала належного розвитку внаслідок протидії «чорної сотні». Тимчасово відмовившись від проведення української пропаганди в таборі та уникаючи самих слів «Україна» і «українці», Просвітній відділ поставив собі за мету стягнути на виклади якомога більше полонених. Крім того, самі виклади повинні були зацікавити слухачів і могли торкатися подій на фронтах і в світі, політичного і економічного життя в Україні й Росії, суспільних відносин різних країн. Така першорядна справа, як ліквідація неписьменності (з огляду на

велику кількість неграмотних), поки що активно не підносилося, хоча бажаних вчили грамоті та проводили заняття з українознавства. На більшості курсів викладали члени Просвітнього відділу, разом з тим у школі грамоти (з січня 1916 р. – «Народня школа») вчили переважно народні вчителі з полонених.

Усі курси і виклади, що читалися полоненим, можна умовно поділити на п'ять великих груп: 1) виклади з українознавства (з історії України, курс української літератури й граматики, окремі виклади «Відмінність української мови від російської» та ін.) сприяли побудові у свідомості полонених певного національного й політичного світогляду; 2) виклади другої групи можна об'єднати гаслом «Визвольний рух народів в Європі». Вони не тільки давали полоненим знання, але й спонукали їх замислюватися над долею свого народу; 3) третя група, що пояснювала терміни «конституція», «автономія», «федерація» та ін., мала на меті дати полоненим початки політичних знань; 4) четверта група – виклади з суспільно-політичним забарвленням (зокрема – «Аграрна реформа в Росії», «Капіталізм і пролетаріят» та ін.) мали швидше критично-негативний характер та слугували пробудженню антимоноархічних настроїв серед полонених; 5) п'ята – виклади, пов'язані з українською проблематикою (курс господарства, курс з основ народної музики та ін.), були покликані дати полоненим основи практичних знань.

До кінця 1915 р. силами членів Просвітнього відділу в таборі було проведено близько 750 лекцій, на яких були присутніми від 700-600 чол. Загалом до складу слухачів упродовж 1915 р. вписалося біля 1000 чол. У кінці 1915 р. полонені з все більшим бажанням відвідували курси німецької мови (180 чол.), арифметики і геометрії (75 чол.), школу грамоти (200-250 чол.)³⁷. На початок 1917 р. до складу Просвітньої секції входило 30 чол. При секції в листопаді 1916 р. була утворена «Шкільна рада» з 16 чол., що безпосередньо керувала народною школою табору.

Школа раштатського табору складалася з 5 класів (перший з яких – клас неграмотних). У 1917 р. її відвідувало від 174 до 315 чол. Викладали в ній учителі з числа самих полонених (Берекет, Бортнів, Хомічевський, Бондарів, Патай, Левченко, Мороз та ін.). Крім занять у школі, від 4-ої до 6-ої по обіді та від 7-ої до 9-ої вечора відбувалися виклади з української літератури (їх проводили о. Катеренюк, А. Миколаєвич та Є. Гуцайло) та працювали курси німецької мови³⁸.

Зовнішній вигляд табору все більше набував українських ознак: на окремих бараках поруч з німецькими надписами були українські назви – «Викладова зала», «Бібліотека», «Кооперативна чайна спілка» та ін.; у середині стіни бараків були прикрашені портретами українських князів, гетьманів, визначних українських діячів. Раштат перетворився на своєрідну «фабрику», в якій «перероблювано «малоросів» і «хохлів» на свідомих українців», при чому це робилося за тих часів, коли здавалось би, що українське слово не скоро ще «відізьветься в обороні поневоленого народу» у Великій Україні³⁹. Надзвичайно великий вплив на формування національно-патріотичних поглядів полонених українців здійснював табірний часопис «Розсвіт»⁴⁰. Наслідком роботи табірних організацій в часі другої доби історії табору стало приднання до української справи понад 1200 чол.

Набула національного характеру і кооперативна чайня (з жовтня 1916 р. – кооперативна спілка «Єдність»), до якої на червень-липень 1916 р. входило понад 2000 чол. Щомісячно, після розподілу чистого прибутку, кооперативне товариство певну частку своїх грошей спрямовувало на загальнотабірні потреби (до серпня 1916 р. чайня перерахувала на просвітні цілі в таборі 608,44 нім. мар.). Не залишалась вона осторонь і пожертв на інші цілі, перераховуючи кошти на раштатських і львівських сиріт, на хворих полонених у табірному шпиталі. Товариство влаштовувало читання рефератів з кооперації, мало свою бібліотеку. Восени 1916 р. їй було підпорядковано табірний магазин, що до цього часу перебував у веденні комендатури.

Торговельна спілка «Єдність» на початку 1917 р. мала 4076 нім. марок чистого прибутку, з яких відраховувала до генеральної каси – 2035 мар., на видавництво «Український рух» – 407 мар., на товариство «Праця» – 203 мар.⁴¹ У лютому 1917 р.

рішенням управи спілки «Єдність» до генеральної каси було перераховано ще 792 нім. марок, на видавництво «Український рух» – 858 марок і по 400 марок на будівництво пам'ятника померлим полоненим та на потреби українських шкіл на Волині⁴².

31 березня 1916 р. заходами комендатури табору для «старших блоків і бараків» у Раштаті було відкрито «Клуб «Відродження»», до якого мали право входу і члени президій табірних організацій. Це було зроблено для того, щоб тісніше згуртувати український актив табору.

Таборова бібліотека працювала щоденно з 10 до 12 ранку та з 2-ої до 4-ої по обіді, а читальня – щодня з 9 до 12 та з 2-ої до 6-ої. За січень-березень 1917 р. бібліотека випозичила полоненим у таборі 4198 книжок і розіслала на робітничі команди 2148 книжок⁴³.

30 грудня 1916 р. було засновано «Українське православне братство в Раштаті». Статут цієї організації було прийнято на загальних зборах братства 10 січня 1917 р. і затверджено Генеральною радою 17 січня 1917 р. «Українське православне братство» ставило собі за мету: «а) з'єднати всіх православних українців у раштатському таборі в організацію; б) виховувати православних українців у релігійно-моральному напрямі; в) освідомлювати їх національно; г) піддержувати своїх членів матеріально, запомогами й безпроцентними позичками; г) опікуватися хворими й каліками, як також і похоронами та могилами умерших земляків; д) наглядати за порядком у церковному будинку та при богослужінні; е) завідувати церковним маєтком; є) плекати українські православні звичаї та обряди; ж) удержувати церковний хор; з) влаштовувати виклади із області релігії, моралі й науки; и) скликати наради й зібрання для обговорення й вирішення справ, що торкаються інтересів православних українців у таборі; і) видавати листки і брошури, які сприяють вихованню православних українців; к) заложити братську бібліотеку і читальню; л) сприяти процесу націоналізації й демократизації православної церкви на українській території»⁴⁴.

На чолі братства стояла старшина (у складі голови, заступника голови, секретаря, касира, економа, інспектора, адвоката), яка обиралася на загальних зборах на тримісячний термін. У статуті особливо підкреслювалося, що «братство є таборовою організацією та як і другі організації уважає таборову Генеральну раду своєю верховною властю»⁴⁵. У випадку ліквідації братства, його майно переходило до СВУ.

Після того, як за розпорядженням німецької військової влади більшість полонених з табору була весною-влітку 1916 р. відряджена на сільськогосподарські роботи в складі спеціальних робітничих команд, провід української громади в таборі та Просвітній відділ вирішили перенести центр ваги національно-виховної й організаційної роботи з табору на команди. Використовуючи ту обставину, що ще в лютому 1916 р. комендатура табору дозволила членам Просвітнього відділу та одному полоненому (за призначенням Генеральної старшини табору) у супроводі німецького офіцера відвідувати робітничі команди, були налагоджені перші контакти з робітничими командами. У такий спосіб на команди переправлялася невелика кількість книжок та окремі примірники табірної часопису. Метою цих поїздок поки що був пошук придатних до просвітньої роботи людей. Проте, постійного зв'язку між робітничими командами та табором не відчувалося, а листування між ними носило швидше випадковий характер. Таке становище зберігалось до липня 1916 р.

Однак Військовим міністерством Німеччини, починаючи з серпня 1916 р., було дозволено відряджати на команди 25 чол. – представників української громади табору – т. зв. «мужів довір'я» у супроводі перекладачів, причому комендатура була зобов'язана покривати всі видатки на їх харчування та побут під час перебування на командах. Упродовж 1916 р. відбулося близько 1500 поїздок «мужів довір'я» по робітничих командах. Координацію цього процесу здійснювала спеціальна канцелярія при Генеральній старшині табору, представники табору регулярно отримували вказівки з боку голови Просвітнього відділу, що торкалися як форм ведення культурно-просвітньої роботи, так і взагалі їх становища на командах. Їх діяльність виявлялася у двох напрямках: «мужі довір'я» виступали з рефератами й інформаціями в командах

та збирали скарги й пропозиції полонених, які пересилалися на розгляд Генеральній старшині або Просвітньому відділу; по-друге, вони передавали полоненим книжки й часописи.

Узагалі, робота «мужів» у командах нагадувала в мініатюрі початки роботи в таборі – вони повинні були зважати на ступінь розвитку національної свідомості полонених в кожній команді. При антиукраїнських настроях в команді вони уникали проведення української агітації, обмежуючись тільки ознайомленням полонених з суспільно-політичними подіями в світі, натомість в командах прихильних українській справі вони підносили національні проблеми, виступали з рефератами, читали твори українських письменників. Під впливом цієї роботи в командах починають виникати національні гуртки⁴⁶.

У свою чергу діяльність цих гуртків сприяла поширенню національної свідомості полонених у командах, гуртуючи в українських організаціях навіть тих, хто спочатку тримався осторонь культурно-просвітньої праці в таборі. Так, уже на початку травня 1917 р. у команді «Steinestad» заснувалося товариство «Ранок», до якого входило 34 чол. На членські внески та добровільні пожертви була заснована невеличка бібліотека, здійснювалася передплата українських газет. Незважаючи на обмеженість власних коштів, члени товариства перераховували невеликі суми на просвітні й благодійні цілі у таборі. Влітку 1917 р. процес створення українських товариств і гуртків у робітничих командах набув нового імпульсу: у команді «Ihringen» заснувалося товариство «Праця», у складі якого діяв просвітній гурток, вечірня школа і курси для неписьменних; у команді «Bueschenau» – «Товариство ім. Б. Хмельницького» (10 чол.), метою діяльності якого було «єднання всіх українців, де й в якій кількості вони не були». У команді № 2468 діяло українське товариство «Шлях», завданням якого було «національне освідомлення своїх членів, підготовка до їх організованої роботи у рідному краї та освіта неграмотних членів товариства». У своєму листі до редакції «Розсвіту» члени гуртка «Шлях» писали, вони мають тверде бажання «належно підготуватися до тої роботи, якої колись зажадає український нарід»⁴⁷.

У 1917 р. табірний часопис повідомляв про заснування цілої низки українських організацій у робітничих командах: у команді «Koenigschaffhausen» постало «Просвітне товариство ім. Т. Шевченка» (23 чол.), у команді «Siegelbach» – товариство «Поступ», у команді «Odenhein» – гурток «Проснулись», у команді «Waldangelloch» – гурток «Просвіта», у команді № 95 – гурток «Хлібороб» (51 чол.), у команді № 678 – «Просвітній гурток», у команді «Freiburg № 218» – гурток «Самоосвіта», у команді «Neuenburg № 301» – товариство «Світло», у команді № 417 – гурток «Ранок», члени яких провадили активну культурно-освітню роботу серед полонених та надсилали пожертви на просвітні цілі до табору⁴⁸.

Полонені окремих робітничих команд вирішували спілкуватись між собою виключно українською мовою, збирали українські книжки й часописи. Як далеко пішов процес національного освідомлення полонених, демонструє нам лист, надісланий президією «Української робітничої громади» команди «Neuenburg» до редакції «Розсвіту». Жертвуючи 25,30 нім. марок на українську школу ім. Раштатського табору (Волинь), полонені висловили надію, «школа, яка існує на Волині й удержується на кошт полонених, послужить доказом божевільному російському правительству, що ми вже наситилися руської мови. [...] Ми хочемо розвитку на своїй рідній мові. Ми хочемо для України [...] широкої автономії»⁴⁹. Навіть в окремих російських таборах починають виникати українські організації: так, улітку 1917 р. у таборі Альтдам постав український просвітній гурток⁵⁰.

Справжніми маніфестаціями незламності й витривалості українського національного духу були Шевченківські дні, які регулярно відзначалися у Раштаті. Так, 10 і 11 березня 1917 р. у таборі заходами української громади було влаштовано урочисте вшанування пам'яті Кобзаря, до програми якого входили: концерт за участю січового оркестру і табірної хору, декламації віршів поета, богослужіння у церкві, парад 1-го

Запорозького полку ім. Т. Шевченка, загальний молебень на площі, колективні вправи «Запорозької Січі», вистава історичної драми поета «Назар Стодоля»⁵¹.

Усі ці зміни у табірному житті значною мірою позначилися і на зовнішньому вигляді табору. Були збудовані нові бараки для потреб української громади та для січової організації полонених, успішно функціонував кіоск для продажу української літератури та часописів. У таборі все частіше лунало українське слово й народні пісні. В театрі регулярно відбувалися вистави, а вночі у таборі чергувала січова варта. Але особливо національний характер табору виявлявся в часі українських свят – коли бараки прикрашалися синьо-жовтими прапорами.

12 грудня 1916 р. у Раштаті були скликані установчі збори, на яких «Генеральну раду» було реорганізовано у вищий загальнотабірний орган, що складався з представників усіх табірних організацій, обраних на підставі рівного, таємного голосування. Було також реорганізовано і виконавчий орган ради – «Генеральну старшину». Ця подія, якщо закінчився третій – найважливіший період діяльності української громади в Раштаті, усунула від проводу культурно-просвітнім життям в таборі Просвітній відділ, функції якого перебрали на себе виборні інституції полонених.

Діяльність Союзу визволення України (СВУ) в таборах полонених українців зі складу царської армії у Німеччині мала позитивні наслідки як у справі освіти, так і національно-патріотичного виховання вояків-українців. Союзу вдалося зосередити полонених української національності в окремих таборах, і зокрема в таборі Раштат, та розпочати серед них широку культурно-просвітню та національно-виховну роботу, головною метою якої була підготовка національно свідомих кадрів для майбутньої Української держави. І хоча її початки були надзвичайно складними, проте вмілий психологічний підхід співробітників СВУ до полонених здолав усі труднощі, що у свою чергу дало можливість розгорнути широку діяльність по формуванню національної свідомості у таборян.

Полонені українці табору Раштат досягли найбільших успіхів у культурно-просвітній та організаційній роботі у порівнянні з іншими українськими таборами на німецькій землі. Українська громада Раштату виховала велику кількість національно свідомих українців, з яких у лютому 1918 р. були сформовані перші відділи національної армії, що стали підґрунтям для творення «синьожупанних» українських дивізій.

1. Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915-1918. Т.1 Історія української громади в Раштаті. – Київ-Ляйпціг, 1919. – 429 с.

2. Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 1995. – 30 с. Його ж. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири // Матеріали третього міжнародного конгресу українців. (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.207-210; Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. – Ч.І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. – К., 2000. – 202 с.

3. Кривошеєва Л. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військовополонених українців (1914–1918 рр.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.01 – історія України, Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2009. –

4. Терлецький О. Українці в Німеччині 1915-1918: історія української громади в Раштаті. – Київ-Ляйпциг, 1919. – Т.1. – С.51.

5. Там само. – С.153.

6. Там само. – С.57.

7. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.27, арк.4-9 (Звідомлення референта СВУ у таборі).

8. Терлецький О. Вказ. праця. – С.53.

9. Терлецький О. Вказ. праця. – С.53.

10. Терлецький О. Вказ. праця. – С.76.
11. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.30, арк.11-12 (Листування з Берлінською централлю СВУ про таборіві справи).
12. Там само, спр.154, арк.1-21 (Каталог книжок таборової бібліотеки).
13. Терлецький О. Вказ. праця. – С.76.
14. Терлецький О. Вказ. праця. – С.84.
15. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.6-7 (Загальний звіт секретаря Генеральної Старшини про просвітню роботу в таборі з 15 вересня 1915 р. до 15 грудня 1916 р.).
16. Там само, спр.84, арк.21.
17. Там само, спр.1, арк.1-4.
18. Там само, спр.108, арк.1-2.
19. Терлецький О. Вказ. праця. – С.108.
20. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.91, арк.1.
21. Там само, спр.28, арк.64.
22. Там само, спр.148, арк.1-7.
23. Степовик Д. Скульптор Михайло Паращук: життя і творчість. – Едмонтон-Торонто-Київ, 1994. – С.61-62.
24. Там само. – С.63-64.
25. Там само. – С.64.
26. Там само. – С.65.
27. Новість у таборі // Розсвіт: часопис полонених громади «Самостійна Україна». – 1917. – 17 лютого. – Ч.8(73).
28. Кольорова світлина декоративної тарілки з керамічної робітні Михайла Паращука, 1918 р., Раштат (з колекції М. і М.Лабуньків) // Нотатки з мистецтва. – Філадельфія: накладом відділу Об'єднання мистців-українців в Америці. – 1989. – Ч.29. – С.34.
29. Степовик Д. Вказ. праця. – С.66.
30. Там само, спр.151, арк.1-5.
31. Терлецький О. Вказ. праця. – С.121-123.
32. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.100, арк.9.
33. Терлецький О. Вказ. праця. – С.128.
34. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.4, арк.1-12 (Протокол першого організаційного засідання Генеральної Ради).
35. Н-в К. Генеральна Старшина // Розсвіт. – 1917. – 1 листопада. – Ч.73 (138); 15 листопада. – Ч.77 (142).
36. Терлецький О. Вказ. праця. – С.97-98.
37. ЦДАВО України, ф.4406, оп.1, спр.18, арк.13-15.
38. Там само, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.28.
39. Терлецький О. Вказ. праця. – С.150-152.
40. Докл. про це див.: Срібняк І.В. Видавнича діяльність полонених українців у Німеччині в 1914-1918 рр. (за матеріалами табірної преси та «Вістника СВУ») // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.250-256
41. ЦДАВО України, ф.4404, оп.1, спр.74, арк.30.
42. Розсвіт. – 1917. – 7 лютого. – Ч.5(70).
43. ЦДАВО України, ф.4404, п.1, спр.74, арк.29.
44. Там само, ф.4406, оп.1, спр.158, арк.1-2.
45. Там само, арк.4.
46. Див.: Розсвіт. – 1917. – 19 травня. – Ч.33 (98); 3 червня. – Ч.37 (102); 5 серпня. – Ч.52 (117); 18 жовтня. – Ч.69 (134); 29 жовтня. – Ч.72(137) та ін.
47. Розсвіт. – 1917. – 12 серпня. – Ч.53 (118); 12 вересня. – Ч.59 (124); 24 вересня. – Ч.62 (127); 18 жовтня. – Ч.69 (134).
48. Розсвіт. – 1917. – 22 жовтня. – Ч.70 (135); 29 жовтня. – Ч.7 2 (137); 1 листо-

пада. – Ч.73 (138); 19 листопада. – Ч.78 (143).

49. Розсвіт. – 1917. – 5 серпня. – Ч.52 (117).

50. Розсвіт. – 1917. – 27 вересня. – Ч.63 (128).

51. Розсвіт. – 1917. – 7 лютого. – Ч.5 (70); 10 березня. – Ч.14 (79).

В статті проаналізовано специфіку національно-організаційної і культурно-освітньої діяльності військовополонених українців із складу царської армії, які перебували в таборі Раштат. Реконструйовано особливості роботи таборних установ, а також систему «табір – робочі команди».

Ключевые слова: табір, військовополонені, Раштат, культурно-освітня робота, Союз визволення України.

The paper analyzes the specifics of national institutional, cultural and educational activities, Ukrainian captured soldiers from the royal army, held at Camp Rastatt. Reproduced camp features of cells, and a system of communication «camp – working team».

Keywords: camp prisoners, Rastatt, cultural and educational activities, the Union of Liberation of Ukraine.

